

МИСЛЕННЯ: МІЖ ІНСАЙТОМ І ДЕЗАБСУРДИЗАЦІЄЮ

У статті представлені концептуальні погляди на відмінності інтелектуальної діяльності людини і тварини. На прикладі експерименту автором показано специфіку появи інсайту у тварин і людини. Розумова діяльність людини зумовлена інертністю ультрапарадоксального стану парабіозу. Інверсія трьох фаз визначає основні форми інтелектуальної діяльності людини: інсайт, дискурсивне мислення, невротичну реакцію. Невроз визначається як неможливість асимілювати досвід, осмислити його, що об'єктивується нав'язливими думками і діями.

Ключові слова: невроз, абсурд, знак, рефлекс, домінанта.

Постановка проблеми. Магістральні лінії психологічних досліджень сходяться на вирішенні фундаментальної антропогенетичної проблеми формування другої сигнальної системи. Психологічна наука вирішує цю проблему, аналізуючи вищі психічні функції, які детерміновані другою сигнальною системою. Зокрема, здійснюються спроби розкрити сутнісні характеристики феномену мислення, адже мислення як психологічний феномен об'єктивує еволюційну дистанцію між людиною і твариною. Задача психології полягає в тому, щоби перекласти результати емпіричних та експериментальних досліджень на психофізіологічну мову. Цьому процесу перешкоджають дві помилкові тенденції в науці: спекуляція на проблемі душі та зближення психофізіологічної дистанції людини і тварини на небезпечну відстань стирання якісних відмінностей. Вважаємо за необхідне загострити увагу на встановленні якісних психофізіологічних відмінностей людини, що сприятиме виявленню специфіки мислення в порівнянні з інтелектуальною діяльністю тварин.

Проблема мислення одна з небагатьох, яка вирішувалась системно, в експериментальних умовах: вимірювання швидкості послідовних асоціацій та їхньої актуалізації, аналіз механізму мислення у Вюрцбурзьській школі, дослідження процесуальних характеристик мислення О. Зельцем та Ж. Піаже, дослідження В. Келером інсайту, вивчення А. Валлоном практичного інтелекту дітей і тварин [5]. Результати цих досліджень, попри очевидні теоретико-методологічні відмінності, мають важливе значення у зв'язку з тим, що на основі емпіричної сировини та експериментальних даних дозволяють виявляти властивості розумової діяльності. Разом із тим указані теорії здебільшого не мають зв'язку з теорією рефлексорної діяльності, що не дозволяє пов'язати інтелектуальну дію людини з об'єктивним психофізіологічним актом.

На сучасному етапі розвитку психології актуальною задачею є спроба здійснення психофізі-

ологічного пояснення напрацьованої спадщини. Досі потребує вирішення питання відмінності мислення людини та інтелектуальної діяльності тварин, що є можливим тільки на основі аналізу їх неврово-психічного функціонування. Вважаємо, що рефлексорна теорія І.П. Павлова [6], теорія принципу домінанти О.О. Ухтомського [8], теорія парабіозу М.Є. Введенського [2], концепція філогенезу людини і виникнення другої сигнальної системи в працях Л.С. Виготського [3] та Б.Ф. Поршнева [7] забезпечують можливість здійснення задовільного фізіологічного пояснення специфіки людського мислення, а отже, створюють підстави для продукування гіпотез щодо виникнення другої сигнальної системи.

Мета статті – запропонувати концептуальний погляд на відмінності інтелектуальної діяльності тварини і людини.

Виклад основного матеріалу. Логіка теорії еволюції полягає в скороченні психічної відстані між людиною і твариною до рівня кількісних показників. Не випадково, саме Ч. Дарвін започаткував цю методологію на прикладі емоційної сфери у праці «Про вираження емоцій у людини і тварин» (1872). Така тенденція лишається панівною дотепер і екстрапольована на проблеми поведінки та інтелектуальної діяльності. Проводячи аналогії між зразками інтелектуальної поведінки людини і тварин в експериментальних умовах, учені намагаються утвердити положення, що ці аналогії мають генетичне підґрунтя. Пошук психічних відмінностей здебільшого визначається фіксацією окремих кількісних показників. Власне, суть порівняльної психології зводиться до пошуку точок дотику, які доводили би тваринне походження людини. Отже, вчені схильні фіксувати у тварин еквіваленти людських психічних елементів, які вирізняє примітивність, недорозвиненість, слабкість, недиференційованість. Найскладніше цей процес відбувається з дослідженнями інтелектуальної сфери.

Труднощі вирішення проблеми мислення полягають у тому, що, з одного боку, тваринний світ демонструє зразки напрочуд складної інтелектуальної діяльності на рівні інстинктивної поведінки (на прикладі будівельної діяльності мурах, бджіл, птахів тощо), з іншого боку, навіть вищі примати не демонструють абстрактного мислення. Останніх подекуди доволі успішно навчають жестової мови, проте, чи свідчить це про наявність абстрактного мислення, лишається питанням без відповіді. Левова частина досліджень інтелектуальної діяльності тварин – це спроба підвищити IQ окремих тварин, намагання прокласти еволюційний місток між прірвою людського і тваринного інтелекту. Між рядків показується можливість розвитку інтелекту до стандартів сучасної людини. Щоправда, при цьому вчені повсякчас воліють відштовхуватися від зразка людського мислення, а тому їхні висновки подекуди стають типовим прикладом антропоморфізму. Натомість проблема полягає в нерозумінні специфіки мислення, неможливості його еволюційного зведення до інтелектуальної діяльності тварин. Наукова задача повинна полягати не в прокладанні «містків» між твариною і людиною, а в їхній руйнації. Еволюційна формула «потроху-потроху», вочевидь, не дає прийняттого наукового результату саме тому, що ми маємо справу з психічним «зламом». Розберемося з природою цього зламу на прикладі одного з таких еволюційних «містків», як інсайт, який нібито однаково представлений в інтелектуальній діяльності людини і тварин.

Для вирішення поставленої задачі слід відштовхуватися від теорії рефлексу, яка закладає об'єктивні основи розуміння поведінки. Одразу зазначимо, що проблема рефлексу має труднощі свого вирішення. Деякі з них полягають у тому, що: 1) рефлекс розглядається як а) ізольований та б) універсальний психічний феномен; 2) наявна неможливість виокремлення меж рефлексу в спонтанній людській поведінці; 3) відсутні чіткі психологічні кореляти нервово-психічної діяльності.

(1а) Рефлекс як ізольований феномен не підлягає емпіричному та експериментальному дослідженню. Причиною цього є його системний вияв, що зумовлено конкурентною боротьбою значної кількості рефлексорних дуг, відмінністю їхньої сили та попередньою «історією» прояву. Рефлекси слід розглядати системно, у відповідності з принципами координації, інтеграції та часової динаміки.

(1б) Схема рефлексорної дії є універсальною для людського і тваринного організму, однак виникають питання щодо характеру взаємодії рефлексорних дуг у тварини та людини. Це створює підстави для виявлення винятково кількісних відмінностей між твариною і людиною. Пошук якісних відмінностей часто вважається прецеден-

том антинаукової методології. Але чи не в цьому криється суть еволюційної прірви?

(2) У ситуації оцінки нормальної і невротичної поведінки неможливо здійснити лабораторне дослідження рефлексорної діяльності на належному рівні, оскільки інтенсивність фізіологічної активності організму є надмірно високою і складно фіксованою; про рефлексорне реагування можемо судити переважно лише за допомогою спостереження.

(3) Психологічні феномени розглядаються у відповідності до вимог формального аналізу, а саме визначаються як емоції, почуття, когніції, характер, цінності тощо. Фактично це спроба означити збуджені рефлексорні дуги зручними для аналізу категоріями та поняттями.

Окреслимо схему нервово-психічної діяльності тварини. Результатом координації рефлексорних дуг є формування домінанти – процесу збудження певного центру, точніше, констеляції центрів головного і спинного мозку. Це стає можливим завдяки гальмуванню решти центрів [8]. При цьому гальмування слід розуміти як стійке збудження, яке не має властивостей коливання, тобто перезбудження центрів. У цьому випадку Б.Ф. Поршнєв схильний розглядати дві домінанти – збуджену і гальмівну. Домінанта збудження підлягає основним фазам фізіологічної динаміки: вона природно загальмовується, її місце займає інша домінанта збудження [7].

У складних обставинах, коли виникають два центри збудження, динаміку домінанти доречно розглядати на прикладі явища парабіозу, відкритого М.Є. Введенським [2]. На короткотривалій стадії врівноваження два центри перебувають у стані однакової сили збудження. На парадоксальній стадії загальмовується той центр, який отримує більшу силу збудження; інший набуває робочого ефекту. Наступна стадія – гальмівна, коли обидва центри загальмовуються [4].

Згодом фізіологами була відкрита ультрапарадоксальна стадія. Її суть зводиться до інверсії парадоксальної стадії, коли раніше загальмовані центри отримують збудження, а збуджені стають загальмованими. Ультрапарадоксальна стадія з'являється, коли тварина потрапляє в умови вибору між двома потужними імпульсами, формування нової навички тощо. Її почали кваліфікувати як «складні стани нервової системи», які виникають в умовах зіткнення процесів збудження і гальмування і призводять до зриву очікуваної рефлексорної реакції. Особливість ультрапарадоксальної стадії у тварин полягає в скороминучості, а отже, вона не призводить до формування класичної картини неврозу, для якої притаманна її значна інертність. Здебільшого стійку невротичну реакцію у тварин вдається досягти в лабораторних умовах. Невроз тваринам непритаманний.

Але, на нашу думку, ультрапарадоксальний стан стає тим психофізіологічним роздоріжжям, на якому людина отримала шанс еволюційно розійтися з вищими приматами. Ми ставимо задачу визначити характер інтелектуальної діяльності в умовах ультрапарадоксальної стадії парабіозу. Якщо тварина не доходить до цієї стадії, її поведінка тривіально визначається збудженням центром (констеляцією рефлексорних дуг). Натомість елементарну когнітивну одиницю, яка дозволяє оцінити актуальну ситуацію в умовах ультрапарадоксального стану, можна описати цифрою «2»: відбувається інверсія попереднього етапу парабіозу. Це означає, що доміанти збудження і гальмування міняються місцями і таким чином утворюється неадекватна реакція. Неадекватність продиктована тим, що в результаті зміни доміанти відбувається актуалізація тих центрів, які в цій ситуації були загальмовані через свою надмірну збудженість. Неадекватна реакція фактично покликана сприяти поверненню до рефлексорного реагування (до стану «1»). Еволюційний смисл неадекватних реакцій полягає у виробленні нових корисних навиків, хоча далеко не завжди ця ефективність простежується і закріплюється.

Тварина в когнітивному плані повсякчас стикається з процесуальними ускладненнями нервово-психічної діяльності, яким на короткий час притаманна актуалізація антагоністичних реакцій. Коротко, це шлях від стану «1» до стану «2» і повернення до стану «1». Аби показати, що цей шлях відповідає феномену інсайту тварини, слід проаналізувати відео-фрагмент експерименту, на якому людям дають завдання витягнути з вузької колби горіх (URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JSxQYUhrR7A>). Колба і стіл міцно зафіксовані, а палець та інші предмети не дозволяють виконати завдання. Після невдалої спроби досліджуваним показують, як із цим завданням впоралася мавпа: вона використала слину для того, щоби «підняти» горіх на поверхню.

Маємо справу з класичним варіантом інсайту тварини: зміна стану «1» на «2» – це формування неадекватної реакції, яка виявилась корисною. У відео-фрагменті не показано, скільки часу тварина вирішувала завдання і якими «побічними» (неадекватними) діями це супроводжувалось, що є цінним з експериментальної точки зору. Натомість показані непродуктивні дії людей, переважно підлітків. Дарма на столі позаду досліджуваних перебувала пляшка з водою, яка могла полегшити виконання завдання.

Чому досліджувані не виконали завдання, а тварина впоралася з ним? Люди мали би більше шансів на успіх, якби завдання виконували домогосподарки, які досвідним шляхом знають, що деякі фрукти та овочі тримаються на воді. Чистота експерименту буде забезпечена, коли замість їжі

будуть «нейтральні» предмети, про властивості яких тварини і люди знають однаково мало.

Інсайт тварини – це часто навіть не типова неадекватна реакція (зі стану «2»), яка виникає на ультрапарадоксальній стадії парабіозу, а приклад тривіального впізнавання рішення в змінених умовах (стан «1»). Наголошуємо, не інтелектуальна дія за аналогією в розумінні умовиводу, а аналогія як впізнавання схожості явищ, процесів. Власне, тому за стимульний матеріал пропонується їжа: її «аналогія» є природною, відповідною процесу здобування їжі (фрукти може приносити річка). Натомість для людини властивість фруктів може перебувати поза досвідом. Втім, із фізіологічної точки зору справа полягає не тільки і не стільки в цьому.

Вихідним для нервово-психічної діяльності тварини є стан «1» (адекватний рефлекс). Стан «2» актуалізується тільки в складних ситуаціях, він об'єктивується короточасним психічним зривом, у результаті чого оформлюється ультрапарадоксальна стадія парабіозу. Натомість людина перебуває переважно в стані «2», який на когнітивному рівні структурно і змістовно відповідає умовам абсурду. Абсурд людини є настільки інертним, що ультрапарадоксальний стан слід вважати тривіальним для неї. Це припущення ми робимо на основі висновків А. Валлона, схильного на прикладі дитячої психіки фіксувати бінарні за формою елементарні психічні утворення [1]. Б.Ф. Поршнєв влучно називає таку психічну одиницю «дипластією» [7]. Дипластія, або стан «2», у філогенезі стає не тільки своєрідною нервово-психічною нормою для людини, яка вирізняє її у тваринному світі, але й отримує ряд суттєвих адаптаційних переваг: така структурно-функціональна специфіка сигналу (знаку) відкриває шлях до творчого, нестереотипного сприймання дійсності, власне, до виходу за межі актуальної ситуації. Суб'єкт отримує унікальну зможу поєднувати у своїй сигнальній системі непоєднані антагоністичні елементи досвіду, постійно комбінувати його, долати рефлексорні реакції. Звідси здатність людини творити, здійснювати винаходи, повсякчасна раціоналізація винайденого. Побічним результатом цієї іманентної «творчості» стає магічне сприймання реальності, об'єктивоване в ірраціональних віруваннях, релігійності людини. Іншою стороною стає нестримний потяг до непродуктивного експериментування, що виявляється в зразках дивовижної неадекватності.

Людину слід розглядати не тільки не як продовження тварини, а як антитварини. Інсайт людини є оберненим до інсайту тварини: це шлях від «2» до «1». Якщо для тварини стан дипластії завжди є майбутньою задачею, то для людини дипластія – вихідна умова психічної діяльності, фіксована другою сигнальною системою. Інсайт людини – це

інсайт тварини мінус процес утворення дипластії. Здебільшого це – миттєва дезабсурдизація власного сприймання. У цьому криється еволюційна перевага: людина зазвичай «стартує» зі стану інертного абсурду («2»), а тварина ще повинна його досягти і тільки після цього сформувати неадекватний рефлекс («1»). Разом із тим цей процес у тварин не домірний із процесом дезабсурдизації у людини. Тварина не може тривалий час перебувати в стані абсурду. Її мозкова лабільність не дозволяє затримуватись на абсурді, який для людини стає звичним і змушує «експериментувати» шляхом підбору і встановлення нових структурних і змістових зв'язків. Тому людина отримує очевидну перевагу в часі доступності унікальних умов експериментування з неадекватними рефлексами, хоча не завжди задовольняються показники результативності й ефективності.

Утім, мислення в істинному його розумінні має іншу схему протікання, ніж інсайт. Йдеться про появу утрудненого психічного стану (по суті, невротичного), якому відповідає стан «3». Цей стан формується на ультрапарадоксальній стадії парабіозу, але є інверсією її попереднього етапу. Раніше ми припускали, що ультрапарадоксальна стадія, дарма що є інертною, змістовно неоднорідна. Вона складається з трьох основних фаз, кожна з яких є інверсією попередньої.

Таблиця 1
**Стадії протікання парабіозу
під час аналізу психічної інверсії**

Стадії парабіозу	Інверсійна динаміка двох антагоністичних центрів
Врівноважувальна	++
Парадоксальна	+–
Ультрапарадоксальна (фаза I)	–+
Ультрапарадоксальна (фаза II)	+–
Ультрапарадоксальна (фаза III)	–+

Звертаємо увагу, що парадоксальна і друга фаза ультрапарадоксальної стадії є тотожними, як тотожні перша і третя фази. Це дозволяє зробити два важливих висновки:

1. Повний цикл ультрапарадоксальної стадії завершується збудженням тих самих центрів (з неодмінним додаванням нових центрів), якими й починається, що створює ілюзію однорідності й інертності психічного процесу.

2. Домінанти збудження і гальмування щонайменше двічі змінюють свій фізіологічний статус на протилежний, що може відповідати початковій стадії формування так званої супердомінанти.

Під супердомінантою ми розуміємо закріплений і регулярно повторюваний поведінковий патерн, комплекс фіксованих думок, завчені почуття. У цьому випадку говоримо про тривку (невротичну) реакцію, яка схильна до рецидиву.

Мислення – це інверсія першої фази ультрапарадоксальної стадії, перехід на другу фазу, яка є тотожна парадоксальній стадії парабіозу (дарма що за принципом «і те, і не те»). Специфіка другої фази полягає в тому, що вона розпочинає друге коло інверсії, а значить суб'єкт отримує змогу здійснювати рефлексію попереднього психічного стану. Індивід може порівнювати, фіксувати відношення, протиставляти елементи власного досвіду. Саме на цій фазі здійснюється інтенсивний пошук схожого і несхожого (тваринним еквівалентом є процес впізнавання). Відмінність від тваринної інтелектуальної діяльності полягає в тому, що людина оперує знаками, які продовжують формування за допомогою процесів синонімізації та антонімізації. Людина не просто впізнає і рефлексивно реагує на подразник, а приречена давати йому означення через синоніми та антоніми.

У попередніх публікаціях ми детально аналізували процес формування знаку. Зокрема, вказували на важливість широкого синонімічного ряду й антоніму для формування знаку, який має антагоністичну структуру. Припустимо, що умовний когнітивний елемент А відповідає збудженому центру, а елемент В – гальмівній доміні. Антагоністи А/В формують абсурдний стан «2», який структурно відповідає формі знаку. На другій фазі ультрапарадоксальної стадії суб'єкт отримує нагоду рефлексувати елемент А в синонімічному ряду (пошук схожого, аналогічного) $A_1, A_2 \dots A_n$ та антоніму (пошук протилежного) \bar{A} . Результатом цього процесу є усвідомлення недостатності знання А, оскільки виокремлені синоніми не мають повної тотожності з А, а заперечення окреслює область не-А. Фактично означений процес прирікає суб'єкта на вічний пошук значення А. Провідну роль у цьому відіграє \bar{A} , що стає третім елементом у знакові А/В.

Можемо визначити загальні складники, в межах яких відбувається мислення: А – незавершене знання, В – незнання, \bar{A} – інше знання (знання області не-А). Формування знаку (в загальних рисах тотожне процесу психотерапії) – пошук елементу \bar{B} . Цей процес складний, трудомісткий, енерговитратний і завжди незавершений. Помислити означає здійснити дезабсурдизацію несформованого знаку: розірвати існуючу «3» на три «1», тобто усвідомити, визначити три окремих складника знаку. Ці «одиниці» фактично частини одного знаку – невдовзі знову перетворюються на «2» – три нові повноцінні знаки, в основі яких лежать абсурдні смисли, які знову можна розривати, формуючи нові смисли для формування нових знаків. Знаки, якими оперують люди, фактично є фіксованими в досвіді ультрапарадоксальними станами.

Отже, перша фаза ультрапарадоксальної стадії парабіозу забезпечує інтелектуальну діяль-

ність на рівні інсайту, дискурсивне мислення здійснюється у випадку чергової інверсії на другій фазі. Третя фаза виникає тільки в результаті того, що ні інсайт, ні мислення з певних причин стають неможливими, а значить отриманий досвід не здатен асимілюватися. Таким чином, фіксується невротичний стан, який робить «робочий» абсурд для суб'єкта «нефункціональним». На цій фазі спостерігається фіксація нав'язливих ідей. Ці непродуктивні знаки не здатні формувати нові смислові зв'язки, що й створює ситуацію необхідності здійснення психотерапії. Нав'язливість у цьому випадку можна трактувати як непродуктивні спроби забезпечити динаміку формування конкретних знаків (значень).

Висновки. Інтелектуальна діяльність тварини базується на рефлексорній реакції впізнавання; інсайт виникає на ультрапарадоксальній стадії парабіозу, коли відбувається інверсія домінантних рефлексорних дуг і виникає можливість вироблення нового корисного навичку. Відмінність людського мислення полягає в тому, що суб'єкт оперує знаковою сигнальною системою, в основі якої перебувають бінарні елементи, які інтегрують антагоністичні психічні реакції. Мислення – це усвідомлення абсурдного характеру знаку, що відбувається на другій фазі ультрапарадоксальної стадії парабіозу, коли чергова інверсія антагоністичних домінант збудження і гальмування створює підстави для рефлексії. Суб'єкт стає

спроможним за допомогою процесів синонімізації та антонімізації здійснювати дезабсурдизацію знаку. Результатом дезабсурдизації стає можливість формування нових знаків.

Література:

1. Валлон А. Психологическое развитие ребенка. М.: Просвещение, 1967. 196 с.
2. Введенский Н.Е. Избранные сочинения по физиологии: в 2 ч. М.: Издательство Юрайт, 2017. Ч. 1. 506 с.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 324 с.
4. Гальперин С.И. Физиология человека и животных: учебное пособие для студентов университетов и педагогических факультетов; изд. 4-е перераб. и доп. М.: Изд-во «Высшая школа», 1970. 656 с.
5. Основные направления исследования психологии мышления в капиталистических странах. М.: Издательство «Наука», 1966. 300 с.
6. Павлов И.П. Избранные произведения. М.: Эксмо, 2015. 690 с.
7. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). М.: Акад. проект, 2017. 544 с.
8. Ухтомский А.А. Доминанта. СПб.: «Питер», 2002. 448 с.

Мазяр О. В. Мышление: между инсайтом и дезабсурдизацией

В статье представлены концептуальные взгляды на различия интеллектуальной деятельности человека и животного. На примере эксперимента автором показана специфика появления инсайта у животных и человека. Мыслительная деятельность человека обусловлена инертностью ультрапарадоксального состояния парабіоза. Инверсия трех фаз определяет основные формы интеллектуальной деятельности человека: инсайт, дискурсивное мышление, невротическая реакция. Невроз определяется как невозможность ассимилировать опыт, осмыслить его, что объективируется навязчивыми мыслями и действиями.

Ключевые слова: невроз, абсурд, знак, рефлекс, доминанта.

Maziar O. V. Thinking: between insight and disabsurdization

The article presents conceptual views on the differences between human and animal intellectual activity. On the example of the experiment, the author shows the specificity of the appearance of insight for animals and humans. Human thinking activity is conditioned by inertia of the ultra paradoxical state of parabiosis. The inversion of the three phases determines the basic forms of human intellectual activity: insight, discursive thinking, neurotic reaction. Neurosis is defined as the impossibility of assimilating experience, comprehending it, which is objectified by obsessive thoughts and actions.

Key words: neurosis, absurdity, sign, reflex, dominant.